

Н. Ю. Балабуст, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕДАГОГІЧНИЙ ЕКСТЕРНАТ ЯК ОДНА З ФОРМ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Балабуст Н. Ю.

Педагогічний екстернат як одна з форм підготовки педагогічних кадрів для освітньої сфери Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Автором статті на основі вивчених і проаналізованих правових та нормативних актів, а також архівних, історико-педагогічних та документальних матеріалів висвітлено таку форму підготовки вчителів для освітньої галузі Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), як педагогічний екстернат. В статті акцентовано увагу на проведенні спеціальних випробувальних екзаменів для осіб, які бажали отримати звання учителя гімназії і прогімназії, а також навчальних закладів відомства імператриці Марії, вихователя гімназії і прогімназії, учителя повітових училищ, приватного початкового учителя і вчительки, вчителя малювання, креслення і чистописання в гімназіях і повітових училищах. Водночас введено в науковий обіг низку матеріалів з фондів Вінницького і Хмельницького обласних державних архівів.

Ключові слова: Поділля, освіта, підготовка, педагогічний екстернат, вчителі, учні, царизм, спеціальні випробування, екзамени.

Балабуст Н. Ю.

Педагогический экстернат как одна из основных форм подготовки педагогических кадров для образовательной сферы Подольской губернии (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.)

Автором статьи на основе изученных и проанализированных правовых и нормативных актов, а также архивных, историко-педагогических и документальных материалов отражена такая форма подготовки учителей для образовательной отрасли Подольской губернии (вторая половина ХІХ - начало ХХ в.) как педагогический экстернат. В статье акцентировано внимание на проведении специальных испытательных экзаменов для лиц, желающих получить звание учителя гимназии и прогимназии, а также учебных заведений ведомства императрицы Марии, воспитателя гимназии и прогимназии, учителя

уездных училищ, частного начального учителя и учительницы, учителя рисования, черчения и чистописания в гимназиях и уездных училищах. А также введено в научный оборот ряд материалов из фондов Винницкого и Хмельницкого областных государственных архивов.

Ключевые слова: Подолье, образование, подготовка, педагогический экстернат, учителя, ученики, царизм, специальные испытания, экзамены.

Як показало вивчення цього питання, освітня сфера Подільської губернії в зазначений період постійно відчувала гостру потребу і нестачу не тільки шкільних приміщень, обладнання, підручників, методичних посібників та наочних матеріалів (карт, схем, графіків, діаграм), але й підготовлених педагогічних кадрів. Враховуючи те, що в Подільській губернії, окрім духовної семінарії, не було інших вищих навчальних закладів, як, до речі, й в багатьох російських губерніях, питання кадрового забезпечення весь час було на порядку денному. Потреба у вчителів була настільки великою, що міністерство народної освіти дозволяло вчителювати навіть відставним унтер-офіцерам, морським офіцерам, волосним писарям, дячкам, паламарям і священикам. Як бачимо, актуальність і важливість досліджуваної проблеми її соціально-педагогічна і наукова значущість, доцільність ґрунтовного аналізу і переосмислення зумовили вибір теми цієї статті.

До вищезазначеної проблеми, як свідчить аналіз, неодноразово звертались дореволюційні, радянські та сучасні вітчизняні дослідники Л. Анохіна, М. Барсов, Л. Бадья, Ш. Ганелін, М. Заволока, В. Єлісеєв, В. Смирнов, В. Науменко, К. Міхалевич, Н. Зінченко, С. Сірополко, Н. Мукалов, Р. Родин, О. Ванчаков, П. Жильцов, В. Величкіна, Ф. Корольов, В. Трутовський, Ф. Теремитін, М. Завалова, Ф. Паначин, І. Сесак, Г. Мітін, В. Фармаковський, В. Гульдман, Т. Яковець та інші.

В їх публікаціях висвітлювались окремі аспекти зазначеної теми, однак комплексного, узагальнюючого дослідження ще не було проведено, тому *метою цієї статті* є спроба ґрунтовного і аргументованого аналізу такої важливої проблеми як підготовка педагогічних кадрів для освітньої сфери Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Як свідчать архівні та документальні матеріали, становище вчителів Подільського краю, як і в більшості інших губерній Російської імперії, було вкрай важким, малооплачуваним, їх освітньо-професійний рівень був недостатнім, а убогість матеріального забезпечення, відсутність нормального житла, морально-політична приниженість, низький престиж педагогічної праці зумовлювали велику плінність вчительських кадрів, особливо сільської школи тощо. Так, наприклад, в Подільській губернії в 1868 р. із 1159 церковно-парафіяльних шкіл тільки в 538 таких закладах викладали вчителі з певною освітою (між якими були й відставні солдати, унтер-офіцери, волосні писарі, грамотні селяни тощо), а в інших були місцеві дячки, паламарі, інколи священники. Із усіх вчителів лише 813 отримували зарплату, мінімум якої складав 4 рублі, а максимум доходив до 240 рублів на рік [1, с. 25 – 26]. Якщо в 1899 р. тільки 30% вчителів отримували за рік 300 рублів, то в 1911 р. вчителі міністерських початкових училищ Поділля мали зарплату менше 50 рублів – 293 особи, від 50 до 100 рублів – 464 особи, від 100 до 150 рублів – 79, від 150 до 200 рублів – 27 і більше 200 рублів – 834 особи [2]. Варто також зазначити, що якщо викладач середньої і вищої школи в російських губерніях отримував від 750 до 2 тис. рублів на рік, то вчитель початкової школи в Україні отримував всього від 50 до 350 рублів [3, с. 39].

Як вже зазначалося, важке матеріальне становище, невирішеність квартирної проблеми, відсутність можливості купувати необхідну методичну, історичну і художню літературу, мати власну бібліотеку, негативно впливало на поповнення вчительського корпусу здібними і талановитими педагогами. Тому протягом другої половини XIX – початку XX ст. великого поширення набула практика педагогічного екстернату. Вчителями початкових шкіл, викладачами та вихователями гімназій, прогімназій, ліцеїв, училищ ставали особи, які здавали спеціальні іспити у визначених навчальних закладах і одержували відповідні свідоцтва. В кінці XIX ст. в освітній сфері Російської імперії, зокрема й в Подільській губернії, таких вчителів було біля 20% [4, с. 141]. Зрозуміло, що в зазначений період з боку держави було підготовлено і

прийнято цілу низку правових та нормативно-інструктивних актів щодо підготовки педагогічних кадрів, які не пройшли навчання у середніх педагогічних навчальних закладах. Так, наприклад, 22 квітня 1868 р. були затверджені відповідні правила „До питання про спеціальні випробування по міністерству народної освіти”, якими передбачалося, що экзамени проводяться для отримання таких звань: а) учитель гімназії і прогімназії, а також навчальних закладів відомства імператриці Марії; б) вихователя гімназії та прогімназії; в) учителя повітових училищ; г) приватного початкового учителя і вчительки; ж) вчителя малювання, креслення і чистописання в гімназіях і повітових училищах. Особи, які отримали такі звання раніше, не підлягали новим випробуванням [5, с. 450 – 452].

Варто зазначити, що екстернат був запроваджений як тимчасовий захід для швидкого наповнення педагогічними кадрами мережі освітніх закладів без особливих зусиль та витрат з боку держави, адже на підготовку такого фахівця не витрачалися ні час, ні кошти, а навпаки – встановлювалася певна плата за складання випробувальних екзаменів, за свідоцтво і гербовий збір (всього 6 руб. 75 коп.). Перездача екзаменів також оплачувалася у повному обсязі. З часом цей тимчасовий захід фактично став постійним. Вихідці з малозабезпечених сімей звільнялися від сплати за випробування. Однак, одержавши вчительське звання, такі педагоги, як правило, направлялись на роботу у віддалені села [30, с. 20 – 21]

Встановлювалося, що спеціальні випробування були двох видів: повні і скорочені. Повному випробуванню підлягали особи, які пройшли весь гімназійний курс, але не мали атестата про закінчення курсу в будь-якому вищому казенному закладі імперії. Також це стосувалося тих, хто закінчив вищий навчальний заклад, однак не за профілем майбутньої професії [6, с. 14].

Скороченому спеціальному випробуванню підлягали особи, які одержували освіту в одному з вищих навчальних закладів імперії і мали схвальний атестат про закінчення курсу по факультету і головному предмету, обраному для одержання відповідного учительського звання. Кандидати і

магістри духовних академій, які побажали стати вчителями гімназії і прогімназії, проходили випробування за правилами, затвердженими міністром народної освіти 1 квітня 1867 р. [6, с. 14 – 15]. Випускники духовних семінарій, зокрема й Подільської, які бажали отримати звання учителя повітового училища або домашнього вчителя, допускались до скороченого спеціального випробування згідно циркулярного розпорядження міністра народної освіти від 7 серпня 1871 р. [7, с. 11].

Від спеціального випробування звільнялися особи, які закінчили повний курс в імператорському історико-філологічному інституті, випускники університетських учительських семінарій, а також згідно окремих розпоряджень міністерства народної освіти. До речі, в Російській імперії функціонували лише два історико-філологічні інститути – в Петербурзі і Ніжині. Однак малочисельні випуски цих навчальних закладів не могли задовольнити зростаючу кількість гімназій і прогімназій відповідними педагогічними кадрами. Так, наприклад, за 1875 – 1900 рр. у Ніжинському історико-філологічному інституті було підготовлено всього 321 вчителя [8, с. 131].

Особи, які бажали отримати відповідні вчительські звання, проходили повні і скорочені випробування у вищих навчальних закладах, а якщо в губерніях, зокрема й в Подільській, не було таких закладів, випробування проводились в гімназіях та інших середніх спеціальних закладах. В університетах та інститутах створювались особливі випробувальні комітети під керівництвом окружного інспектора або професора закладу, а в гімназіях – на педагогічних радах, під головуванням директора гімназії. Щодо іноземців, які також хотіли стати педагогами, то вони повинні були пройти повні випробування, якщо не було свідоцтв про закінчення будь-якого середнього спеціального закладу в імперії; а ті, хто мав відповідні свідоцтва, підлягали скороченому випробуванню.

На Поділлі в основному діяв педагогічний екстернат в Кам'янець-Подільській чоловічій і жіночій гімназіях, дирекції народних училищ,

Проскурівському Олексіївському реальному училищі, у Вінницькому реальному училищі, Немирівській чоловічій гімназії тощо.

У 1888 р. Св. Синод РПЦ надав право радам духовних семінарій та училищ, радам єпархіальних жіночих училищ та правлінням жіночих училищ духовного відомства проводити спеціальні екзамени та видавати свідоцтва вчителів та вчительок парафіяльних шкіл [31; 32]. Без пробного уроку учительські посади в сільських школах з 1884 р. було дозволено займати випускникам духовних семінарій, оскільки у цих закладах вивчався такий предмет як педагогіка [33].

Бажаючі особи подавали на ім'я ректора вищого навчального закладу, або відповідно директора гімназії, клопотання, в якому вказувалось з якого предмету вони хотіли б отримати звання учителя. До клопотання додавались: свідоцтво про народження і хрещення; атестат або свідоцтво про освіту; свідоцтво про схвальну поведінку тощо. Випробувальники повинні були виконати письмові роботи, усні екзамени, дати два пробних заняття. Основою для письмових і усних випробувань були спеціальні програми, підготовлені екзаменаторами із відповідних предметів. Пробні уроки проводились у початковому і вищому класах в присутності керівника закладу або членів випробувального комітету, педагогічних рад. Випробування проводились з 1 вересня по 1 травня навчального року [6, с. 16 – 18].

Згідно з „Правилами для спеціальних випробувань на звання учителя і вихователя прогімназій і гімназій” бажаючі особи повинні були на екзамені із російської мови з церковно-слов'янською і словесності письмово висвітлити по одному питанню з історичної граматики російської мови, церковно-слов'янської мови і історії російської літератури, як основних предметів, і по два усних питання з цих предметів. Допоміжними дисциплінами була логіка і психологія (одне питання), латинська мова (переклад латинського тексту на російську мову) [6, с. 18 – 19].

Якщо взяти математику і фізику, то випробувальники здавали основні предмети – чисту математику (два письмових завдання і п'ять усних питань),

фізику і фізичну географію (два письмових завдання і три усних питання), а також допоміжний предмет – астрономію (одне усне питання). Щодо історії вимагалось ґрунтовне знання російської і загальної історії, особливо древньої історії (письмово по одному питанню з російської і одному питанню з загальної історії; усно – два питання з російської історії, три питання із загальної історії – по одному з древнього часу, середніх віків і нового періоду). По географії вимагались ґрунтовні знання з політичної географії із статистичними викладками, а також з основних положень математичної і фізичної географії (письмово – одне питання з російської географії і одне питання із загальної географії; усно – два питання з російської і три питання із загальної географії: по одному – із політичної, математичної і фізичної дисципліни). Допоміжний предмет із історії і географії – латинська мова (усний переклад латинського тексту на російську мову). На випробуваннях з природничої історії та хімії основними предметами були зоологія, ботаніка, мінералогія і хімія (неорганічна, органічна і аналітична). Письмово і усно з цих предметів висвітлювалось по два питання. Допоміжними дисциплінами були експериментальна фізика і фізична географія – по два усних запитання. Аналогічні умови ставились перед випробувальниками, які бажали одержувати звання вчителя однієї з іноземних мов [6, с. 21 – 23].

Особам, які пройшли всі випробування і провели задовільно пробні уроки, навчальний округ видавав відповідні свідоцтва, їм присвоювався певний чин як державному службовцю, а також вони мали право на матеріальне забезпечення, зарплату, пенсію та інші пільги згідно з статутами гімназій і прогімназій, затвердженими імператорським указом від 19 листопада 1864 р. [6, с. 24].

У Вінницькому та Хмельницькому обласних державних архівах, а також в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) збереглося чимало клопотань, заяв, прохань і звернень громадян різних станів і чинів щодо допущення їх до спеціальних випробувань на вчительські звання і одержання відповідних свідоцтв, що давали право викладати обраний навчальний предмет

в гімназіях, прогімназіях, училищах різного типу, духовних закладах, в приватних домах тощо. Так, наприклад, в Хмельницькому архіві у фонді № 319 „Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія” зберігається окрема справа № 32 „Про клопотання різних осіб щодо допущення до випробувань на звання вчителів повітових училищ” [9, с. 2-18], а також прохання Ф. Маркевича на звання учителя співів у гімназії [10, арк. 1-4], Л. Гаккебут – про випробування і дозвіл на навчання дітей в Подільській губернії [11, арк. 2-7], справа № 264 „Прохання про допущення до здачі екзаменів на звання вчителів міських і сільських парафіянських училищ, початкових народних і приватних учителів, формулярні списки і свідоцтва про здачу екзаменів” [12, арк. 1 – 155], клопотання Ф. Жуковського про допуск до здачі екзаменів на звання вчителя математики повітового училища [13, арк. 2 – 8], Л. Синьогуба – на звання вчителя математики повітового училища [14, арк. 2-13], Є. Соломон – на звання домашньої вчительки із словесності і російської мови [15, арк. 2 – 15], Ф. Деленович – на звання вчителя сільського народного училища [16, арк. 2 – 9], А. Лобатинського – на звання учителя сільського однокласного народного училища [17, арк. 2 – 6], Г. Ревуса – на звання учителя арифметики і географії повітового училища [18, арк. 2 – 10], справи № 136 і 137 „Щодо клопотання приватних осіб про допуск до здачі екзаменів на звання вчителів сільських парафіяльних, початкових училищ і приватних вчителів” [19, арк. 2 – 51], „Щодо клопотання різних осіб про допуск до здачі екзаменів на звання вчителів математики повітових училищ” [20, арк. 2 – 55], М.Сочинського – на звання вчителя сільського парафіяльного училища [21, арк. 2 – 5], І. Штемберга – на звання вчителя міського парафіяльного училища [22, арк. 2-9], М. Булатової – на звання вчительки сільського парафіяльного і початкового народного училища [23, арк. 1 – 4], А. Гронтовського – на звання вчителя географії повітового училища [24, арк. 2 – 8], Ц. Сельської – на звання вчителя французької мови [25, арк. 2 – 11], Г. Угриновича – на звання повітового учителя [26, арк. 1 – 3], окремі справи №№ 554 – 555 – про допуск на звання учителя початкової школи [27, арк. 2 – 104; 28, арк. 2 – 69] та ін.

У фонді № 57 „Проскурівське Олексіївське реальне училище” зберігається чимало аналогічних справ, наприклад, справа № 15 „Клопотання різних осіб про допуск їх до екзаменів на отримання звання вчителя народних училищ”, де є прохання Є. Освяницької, М. Вельського, Є. Липницького, М. Тарановича та багатьох інших бажаючих одержати такі звання [29, арк. 1 – 80]. Подібні справи, як вже зазначалося, зосереджені в Хмельницькому обласному державному архіві у фондах „Кам’янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія”, „Дирекція народних училищ”, у Вінницькому обласному державному архіві у фондах „Вінницький учительський інститут”, „Вінницьке реальне училище”, „Могилів-Подільське реальне училище” тощо.

Так, у фонді № 65 „Кам’янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія” зберігається чимало подібних справ, наприклад, справа № 314 „Списки осіб, які здали екзамен екстерном і результати екзаменів” [34, арк. 2 – 189]; справа № 329 „Прохання щодо допуску до здачі екзаменів екстерном” [35, арк. 2 – 46]; справа № 335 „Клопотання про здачу екзаменів екстерном” [36, арк. 4 – 342]; справа № 361 „Результати екзаменів осіб, які здавали їх екстерном” [37, арк. 3 – 134]; справа № 401 „Свідоцтва про здачу екзаменів екстерном” [38, арк. 2 – 99]; справа № 414 „Списки осіб, що здавали екзамен екстерном” [39, арк. 2 – 35]; справа № 463 „Клопотання про допуск до здачі екзаменів екстерном” [40, арк. 2 – 65] тощо.

У фонді 15 „Вінницьке реальне училище” є, наприклад, справи: № 115 „Листування з попечителем Київського навчального округу про неблагонадійність учнів та випробування на звання вчителя початкової школи” [41, арк. 3 – 132]; № 135 „Екземенаційні роботи тих, хто здавав екзамен на звання вчителя” [42, арк. 2 – 236]; № 136 „Протоколи випробувань” [43, арк. 3 – 85]; № 191 „Перевідні свідоцтва та документи тих, хто проходив випробування екстерном у реальному училищі” [44, арк. 2 – 58] та ін. У фонді 16 „Могилів-Подільське реальне училище” – справи: № 42 „Клопотання, свідоцтва Копінвер Бели Борух-Лейбівни, яка проходила випробування на звання приватної вчительки” [45, арк. 1 – 12]; № 56 „Особова справа Шаніної Зинаїди, яка

здавала екзамени на звання сільської народної вчительки” [46, арк. 2 – 27]; № 71 „Особова справа Родневича Миколи, який проходив випробування на звання сільського народного вчителя” [47, арк. 2 – 12]; № 72 „Особова справа Лотоцького Константина, який проходив випробування на звання сільського народного вчителя” [48, арк. 1 – 14].

Царський уряд надавав важливого значення питанням підбору і підготовці вихователів гімназії і прогімназії, як провідників політики самодержавства щодо виховання підростаючого покоління в дусі імперських вимог і стандартів. Для таких осіб також були затверджені відповідні правила для випробувань на звання вихователя. Вимоги щодо цього є аналогічними до повних чи скорочених випробувань на звання учителя гімназії чи прогімназії, окрім пробних занять, яких взагалі не проводили. Особи, які закінчили середній навчальний заклад, підлягали скороченому випробуванню з груп предметів гімназійного курсу за власним вибором і бажанням. Групи предметів такі: російська мова з церковно-слов'янською і словесність; історія і географія; латинська або грецька мова; математика, фізика і фізична географія; природнича історія і хімія; французька або німецька мова. Після успішної здачі екзаменів претендентам видавались відповідні свідоцтва, їм присвоювалися ранги службовців, надавались пільги і встановлювалась зарплата аналогічно вчителям гімназій і прогімназій [6, с. 24 – 26].

Педагогічний екстернат також широко застосовувався для спеціальних випробувань на звання учителя повітового училища, домашніх педагогів, вчителя і вчительки парафіяльного і початкового народного училища, приватного початкового вчителя і вчительки. Система випробувань була такою ж як і вчителів гімназії і прогімназії, проте, якщо в повітових містах і містечках не було гімназій чи прогімназій, такі екзамени могли проходити в повітових училищах, але тільки для педагогів парафіяльних і початкових училищ та приватних вчителів. До спеціальних випробувань допускались чоловіки 17 і більше років, особи жіночої статі – з 16 років. Претенденти на вищезазначені звання подавали клопотання з обов'язковим переліком навчальних дисциплін,

вибраних для викладання прохачем, а до клопотання додавались свідоцтва про народження і хрещення, про освіту, чин, про схвальну поведінку тощо[6, с. 27 – 30].

Варто зазначити, що для таких категорій випробувальників проводились спеціальні випробування із загальних предметів, основних і допоміжних дисциплін. Випробування із загальних предметів склалися з усних екзаменів по Закону Божому (основні молитви, священна історія Старого і Нового завітів, короткий катехізис і пояснення суті богослужіння); письмового і усного випробування з російської мови (диктант, читання та переказ прочитаного матеріалу з синтаксичним і етимологічним розбором).

Письмові випробування з основних предметів проводились в обсязі гімназійного курсу з російської мови (передбачалось написання твору на задану тему і відповідь на усне питання із російської граматики); з математики (по одному питанню з арифметики і геометрії в письмовому вигляді); із історії (по одному питанню з російської і загальної історії в письмовому вигляді); з географії (по одному питанню з російської і загальної географії в письмовому вигляді). Для домашніх учителів і учительок додатково проводились випробування з іноземних мов [6, с. 31 – 32].

Усні випробування проводились з російської мови (правильне та виразне читання, етимологічний і синтаксичний розбір прочитаного; переклад з церковно-слов'янської мови на російську з поясненням форм цієї мови; характеристика форм та видів прози і поезії; переказ однієї з древніх билин, витягів з Нестероваго літопису і з творів Ломоносова, Державіна, Фонвізіна, Карамзіна, Жуковського, Крилова, Пушкіна, Лермонтова і Гоголя). Аналогічні усні випробування проводились з математики, історії, географії, новоєвропейських і старокласичних мов. Випробування з допоміжних дисциплін проводилися для вищезазначених претендентів тільки в усній формі (по два питання з кожного предмету) [6, с. 32 – 34].

Водночас необхідно зазначити, що в цьому процесі існувало багато заборон на професію. Деякі з цих заборон носили об'єктивний характер: до

випробувань не допускалися особи, що раніше притягалися до відповідальності за кримінальні злочини або відбували покарання в тюрмі чи на засланні. Однак суворі обмеження з боку імперського режиму стосувалися й благонадійності кандидата та його стійкість у православній вірі: царський уряд намагався не допустити проникнення у народ революційних настроїв і вільнодумства, інших проявів демократії. Обмежень же за національною ознакою не було, але тільки за однієї умови – кандидат повинен бути російськомовним. Тому випробувальник у пакеті документів повинен був надати довідку про свою благонадійність, а попечитель навчального округу перед призначенням кандидатів на вчительські посади одержував довідку від місцевого губернатора щодо їх моральних якостей та благонадійності [33].

Як вже зазначалось, така форма підготовки педагогічних кадрів як педагогічний екстернат зіграла важливу роль у вирішенні освітянських проблем на теренах Російської імперії, зокрема й в Подільській губернії. Це дозволило, по-перше, вирішити гостру нестачу вчителів різних категорій, по-друге, залучити представників інших спеціальностей до справи навчання і виховання дітей і молоді, по-третє, відкрити дорогу до одержання освіти представникам бідних станів, насамперед, дітям селян, зубожілих міщан і робітників, по-четверте, сприяла піднесенню загальнокультурного рівня мешканців Подільського краю.

Практичне значення проведеного дослідження ми вбачаємо у тому, що матеріали і висновки дослідження можуть бути використані викладачами вузів при читанні курсів історії освіти і педагогічної думки в Україні, історії культури, історії краю тощо, розробці історико-педагогічних спецкурсів, посібників, підручників, інших навчально-методичних матеріалів. В перспективі необхідно продовжити вивчення і аналіз документальних та архівних матеріалів з метою більш ширшого і глибокого обґрунтування проблеми і написання навчального посібника.

Література

1. **Мукалов Н.** Народная школа в Юго-западном крае (Историко-статистический очерк) / Н. Мукалов. - К. : Тип. „Губернская”, 1892. – 60 с.
2. **Отчёт** попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ, за 1912 год. – Статистические таблицы. Ведомость №4. - К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. – [1295] с разд. паг. с. : табл. – Печатано по распоряжению г. Попечителя Киевского Учебного Округа, тайного советника А. Н. Деревницкого.
3. **Заволока М. Г.** Загальноосвітні школа України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / М.Г. Заволока. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 105 с.
4. **Фармаковский В. И.** Начальная школа Министерства народного просвещения (По официальным источникам) / В.И. Фармаковский. - СПб.: Изд-во журнала «Русская школа», 1900. - 200 с.
5. **По вопросу** о специальных испытаниях по Министерству Народного Просвещения. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенату Управляющим Министерством Народного Просвещения, Товарищем Министром. 1868. Апреля 22 // Полное собрание законов российской империи. – СПб., 1873. – Собрание второе. – Т. XLIII. – № 45752. – С. 450 – 452.
6. **О специальных** испытаниях на звание учителя и воспитателя гимназий и прогимназий // Журнал Министерства Народного Просвещения . – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1870. – Часть CXLXI. – С. 13 – 47.
7. **Циркулярное** предложение о допущении воспитанников духовных семинарий к сокращенному специальному испытанию на звания учителя уездного училища и домашнего учителя // Журнал Министерства Народного Просвещения . – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1871. – Часть CLVII. – С. 11 – 12.
8. **Сесак І. В.** Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Ч.ІІ. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І. В. Сесак. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 1999. – 184 с.

9. **Державний архів** Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1 – 18.

10. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 1 – 4.

11. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 2 – 7.

12. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 1 – 155.

13. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 1 – 8.

14. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 1 – 15.

15. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 1 – 17.

16. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 1 – 11.

17. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 1 – 7.

18. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 1 – 12.

19. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 1 – 53.

20. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 1 – 60.

21. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 1 – 6.

22. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 1 – 10.

23. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 1 – 4.

24. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 397. – Арк. 1 – 10.

25. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 1 – 13.

26. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 1 – 3.

27. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 1 – 106.

28. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 555. – Арк. 1 – 71.

29. ДАХМО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1 – 80.

30. **Бадья Л. А.** Екстернат як альтернативна форма підготовки вчителів початкового навчання у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. / Л. А. Бадья // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Частина 2 / Гол. ред. Мартинюк М. Т. – К. : Міленіум, 2006. – С. 20 – 26.

31. **Программы** и правила для испытания лиц, желающих получить звания: а) учителя уездного училища, б) домашнего учителя и учительницы, в) учителя и учительницы приходских и начальных училищ / Составил

В. Елисеев. Издание 17-ое. – Одесса, 1909. – 87 с.

32. **Свод** постановлений и распоряжений о специальных испытаниях на учительские звания / Составил Л. Извольский. – Киев, 1898. – 156 с.

33. **Новейшие** и подробные программы испытаний на домашнего учителя или учительницы и начального учителя или учительницы с новейшими дополнениями и разъяснениями / Составил Орлов. – СПб, 1911. – 192 с.

34. **ДАХМО.** – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 1 – 241.

35. **ДАХМО.** – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 1 – 153.

36. **ДАХМО.** – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 1 – 352.

37. **ДАХМО.** – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 361. – Арк. 1 – 137.

38. **ДАХМО.** – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 1 – 102.

39. **ДАХМО.** – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 1 – 31.

40. **ДАХМО.** – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 463. – Арк. 1 – 66.

41. **Державний** архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 1 – 135.

42. **ДАВО.** – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 1 – 240.

43. **ДАВО.** – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 1 – 86.

44. **ДАВО.** – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 1 – 60.

45. **ДАВО.** – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1 – 12.

46. **ДАВО.** – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1 – 30.

47. **ДАВО.** – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 1 – 14.

48. **ДАВО.** – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1 – 15.

N. Y. Balabust

Teaching Externship as a Form of the Teachers Training for Educational Sphere in Podillya Region (late XIX - early XX centuries)

On the basis of analyzed and studied law and regulations, as well as archival, historical, educational and documentary materials, the author of the article describes such form of the teacher training for educational sphere of Podillya region as teaching externship. The research highlights conducting of the special examination tests for people who wanted to get a teacher's title for gymnasiums and pre-gymnasiums, other educational institution of Empress Maria authority, country teacher, private primary teacher, teacher of fina art, drawing and calligraphy in schools and regional

secondary schools. The author has put into scientific circulation a number of materials from the funds of Vinnytsia and Khmelnytsky Regional State Archives.

Key words: Podillya region, education, training, teaching externship, teachers, students, tsarism, special tests, exams.

Відомості про автора

Балабуст Надія Юріївна – аспірант кафедри педагогіки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Основні наукові інтереси зосереджені навколо проблематики підготовки педагогічних кадрів для освітньої сфери Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Стаття надійшла до редакції 18.03.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.